Олександр Середа

ПЕРЕБУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В ГИРЛІ ДНІПРА (ЗА ОСМАНСЬКО-ТУРЕЦЬКИМ ДОКУМЕНТОМ 1711 року)

Нижній Дніпро, особливо його лівий берег до впадіння в Чорне море, протягом декількох століть – добре знайома для козаків місцевість. Від самих початків українського козацтва відомі факти перебування козацьких загонів на нижньодніпровських теренах, де існувало кілька поселень з непостійним складом населення. З часів об'єднання Богдана Хмельницького з кримським ханом у спільній боротьбі проти Польщі козаки все частіше мали можливість знаходитися біля Дніпра на підконтрольних татарам територіях. Наступний союзницький договір Петра Дорошенка з Османською імперією давав можливість козакам використовувати нижньодніпровські землі, на яких відродились Олешки і з'явилося нове поселення Кардашин, а в подальшому було розміщено Січ і козацькі загони.

Початок XVIII ст. в історії України позначено новим етапом утвердження ідей становлення української державності через Гетьманщину чи Запорозьку Січ. Розуміння гетьманом Іваном Мазепою неможливості подальшого існування України під зверхністю Москви призводить до неминучого протистояння. Наслідком трагічного перебігу подій Полтавської битви стало переселення великої частини Запорозького Війська і реєстрових козаків до Нижнього Дніпра в урочище Олешки і на Кардашинський лиман[1]. Згідно з топографічними даними, документальними свідченнями та матеріалами археологічних досліджень, Олешківська Січ містилася в урочищах Олешки, або Кардашині (Кардаши, Кардаш-Орман) – на лівому березі Дніпра між сучасними смт. Гола Пристань та м. Цюрупинськ Херсонської області. За свідченнями самих запорожців-сучасників, козацька Січ в Олешках (Кардашині) виникла вже 1709 року, невдовзі після зруйнування Чортомликської Січі. У той самий час (1711 р.) виникли січові слободи навколо Кардашинського лиману. Як зазначав у

жовтні 1712 р. запорожець Лук'ян Василів, «ныне в том урочище к ним из малороссийских городов идут многое число с женами и детьми, а сказывают, что они идут от налог и от поборов»[2].

Існування в цій місцевості Січі з традиційним козацьким устроєм протягом декількох десятків років є досить малодослідженим. Особливо рідко використовуються джерела османсько-турецькою мовою, тобто офіційною мовою діловодства адміністрації в Очакові, під керівництвом якої вирішувалися питання організації та життєзабезпечення козацького війська як підданих Османської імперії.

Для висвітлення питань перебування запорозьких козаків в пониззі Дніпра пропонується до уваги документ, що зберігається в Орієнтальському відділі Народної бібліотеки ім. Св. Кирила і Методія в Софії (Болгарія)[3]. На зовнішній сторінці справи, окрім номера архівної одиниці, міститься надпис болгарською мовою з коротким змістом документа: «Докладът на Оджаковския мухафъза Мустафа Паша и шерийския иляма на Оджаковския кадия за отпуснатите, по заповед на султана, 4.900 килета (1 кила 100 аки) брашно на заселените във Оджаковско Буткалийски казаци (2.000 конници), които били на турска служба. – 1123 (1711) год».

Структура документа

Доклад є класичним прикладом османської бюрократичної системи. В документі чітко простежується етапність від написання кадієм шаріатського рішення чи поставленої проблеми до останньої «крапки», якою є резолюція султана.

Документ складається з двох аркушів паперу, скріплених нитками, які завізовано печаткою і підписом діловодства про належність їх до однієї справи. Перший аркуш є менший за розміром, приблизно формату А4, і вміщує лиш один текст, написаний стилем почерку *талік* – переважно використовується в кадійських документах. Цей же аркуш репрезентує перший крок в бюрократичній ланці османського діловодства, що надсилається до провінційної адміністрації Сілістринсько-Очаківського еялету. Як правило, ці документи мають характер повідомлення чи донесення з викладом проблематики. У даному випадку першим аркушем є *хюджет* – офіційний документ, виданий шаріатським судом, складений Очаківським кадієм Абу-Бекіром.

Другий аркуш документа є набагато більшим за розміром і складає приблизно формат А2. Структура цього аркушу, за сталою формою османського діловодства, починається з фірману, написаного в нижній частині листа стилем почерку *дівані*. Фірман підписав Очаківський *му-*

хафиз (буквально – «захисник» фортеці, управитель фортеці та її району, воєначальник розміщеного в фортеці гарнізону) Мустафа Паша. У фірмані, посилаючись на кадійський документ, викладається прохання провінційного чиновника до розгляду в центральних органах влади.

Наступним кроком у просуванні документа є перша резолюція Баш-дефтердара (шеф головного фінансового і кадастрового відомства, фінансовий міністр) і розпорядження до розгляду питання щодо існуючої інформації з даної проблематики в цих відомствах. Як правило, резолюція вписується у верхньому правому куті аркушу. Під резолюцією і розпорядженням вписується відповідь фінансового відомства. У даному документі міститься два таких розпорядження з текстами відповідей, які вписано в верхньому правому куті аркушу. Розпорядження надписуються стилем почерку *сіякат*, а відповідь чи резолюція на *інджe-дівані*, після чого документ з роз'ясненнями направляється до управління Великого везіря.

Над фірманом Очаківського *мухафиза*, на більшій частині порожньої частини аркушу знаходиться текст *телхісу* – короткий виклад проблематики від великого везіря до султана з пропонуванням вирішення даного обговореного на Дівані питання. *Телхіс* вписаний стилем почерку *несіх* і має завірену резолюцію Великого везіря і друге візування Баш-дефтердара. Останнім кроком в османській бюрократичній ланці є підпис султана, чим призначається документ до виконання.

Документ досить перевантажений текстами різних офіційних служб центрального і провінційного управління, в переважній частинні яких містяться повторення однієї і тієї ж інформації. Задля уникнення повторень пропонуються до розгляду найбільш інформативні тексти документа. Передусім це *хюджет* шаріатського суду, де досить широко представлені офіційні особи провінційного управління в Очакові та, особливо важливо, представники козацької громади Кардашина. Також пропонується до розгляду текст другого розпорядження і відповіді головного фінансового відомства, де відображені кількісні характеристики козацького з'єднання, що було на службі Порти, як і масштаби забезпечення та схема і спосіб постачань цього війська провізією з продовольчих складів провінційних центрів.

I. Хюджет шаріатського суду, складений Очаківським кадієм

سبب تحرير كتاب شرعى و حكم مرعى بودركه

وجه اتى البيان و خال عن الزيان اولان كتابك املا و انشاسينه باعث و بادى بالفعل اوزى محافظى سعادتلو مصطفى پاشا تسيرى الله مايديد و مايشاء حضرتلرى عقد مجلس نبوى و تبسيط شريعت

مصطنوى ايدوب جهت اوزيده قرداشيم اورمانى نام محلده توطن و تسكين ايدن بوتقالى قزاقلرينك حطمنى اولن قوشوى نام حطمن طرفندن حطمن هرچقو و پتره و اشقرنسكه وقوشست و آندرى طلماچ نام مسفورلر مواجهه سنده تقرير كلام و تجير عن المرام بوندن اقدم بوتقالو قزاقلرينك

معاشلرينه مدار يالكز دورت بيك طقوز يوز كيل دقيق بافرمان عالى صدقه واحسن بيوريلوب وجه مشروح اوزره

ذكراولنان دورت بيك طقوز يوز كيل دقيقى طونباز سفائنلرينه تحميل و حطمن مرقم طرفندن و قزاقلرى طرفندن اشبو مجلسده حاضر حطمن هرچقو و پتره و اشقرنسكه و قوشست و آندرى طلماچ نام قزاقلره تسليم و محلّ مزبوره ارسال ايلدم مسفور مزبورلردن سئول اولنوب تقرير و تقويل واخز و قبضلرين تسجيل و حجّت شرعيت اولنمق مرامدر دركده غب السئول و عقيب الاقرار مسفور مزبورلر وجه مقرر اوزره دورت بيك طقوز يوز كيل دقيقى بالتمّام اخز و قبض ايلك ديو پاشاى مومى اليه حضرتلرنده صادر اولان كلمات منطوقه لرين و جاهاً تصديق و شفاهاً تحقيق ايدوب مقرمعترف اولملر يله هذه الوثيقه على ماهو بالحقيقه كتب و تسويل اولندى جرى ذلك و حرر فى اوائل شهر رمضن الشريف اسنه ثلث و عشرين و مأته و الف

شهود الحال

فخر الاقران الحاج	فخر الامثال اسماعيل	فخر الامثل و الاقران	فخر الاقران منلا
حسين بن فوزى	كتحدا ابن صالتيق	ولى اوسته	عثمان قلعهء حسن
لئمه الخطيب محمد	فخر الامثل منلا على	و غيرهم من	پاشا پلنقه سى
افندى فى جامع واروش	بن ابراهيم	الحاضرين	

الامر كما ذكر فيه نمقه الفقر اليه سبحانه و تعالى

ابوبكر المولى خلافه اوزى

عفى عنه

Додаток № 1. Фотокопія тексту хюджету шаріатського суду.

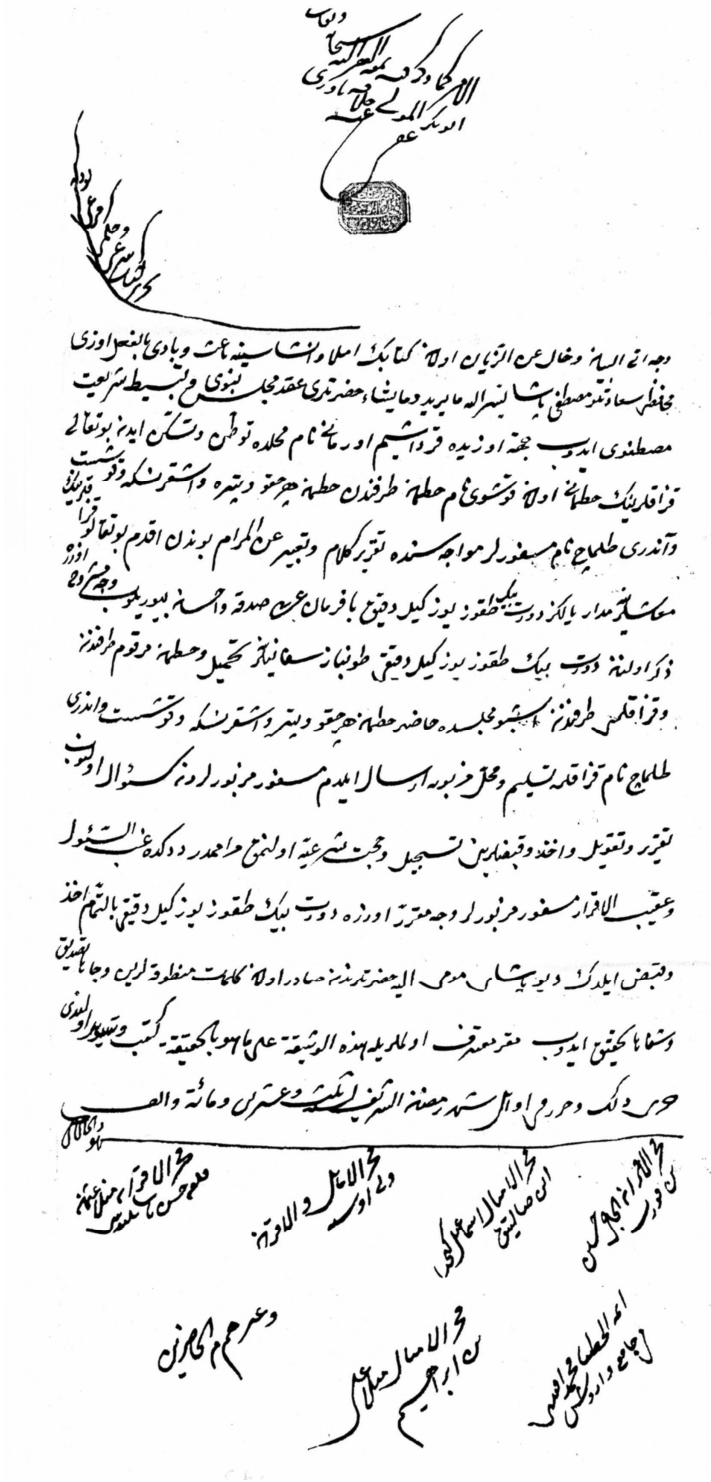

Переклад:

Причина написання шаріатського документа і потребуючого підкорення наказу є наступною.

Причиною і приводом складання і підписання документа, який пояснює, що трапилось, і представляє найліпшим чином положення, став Його Превосходительство ушанований і благословенний Аллахом Мустафа Паша – дійсний комендант [фортеці] Озі (Очакова). На скликаному судовому засіданні, що накладає священний закон Пророка, і в присутності осіб: Гетьман *Хіречко* (H.r.ç.k.o. – Грицько ?), *Петре*, *Ішкренсеке* (İ.ş.k.r.n.s.k.i. – Іскренски ?), *Кошсет* (K.o.ş.s.t.– Кость ?) і *Андрій* толмач, які є представниками Гетьмана *Кошового* – предводителя поселених *буткалійських* козаків і які мешкають в місцевості «Кардешім ормани» в [провінції] Ози, він [Мустафа паша] зробив заяву і вимовив наступне своє побажання: “Раніше до *буткалійських* козаків було проявлено милість і благовоління, коли з височайшим фірманом їм було відпущено для прогодування 4900 кілет* борошна. Відповідно наказу, я навантажив згадувані 4900 кілет борошна на кораблі «донбаз»**, надіслав їх до вказаного місця і передав їх представникам згадуваних козаків і їхньому предводителю – тут присутнім Гетьману *Хіречко*, *Петре*, *Ішкренсеке*, *Кошет* (*Кошсет*) і *Андрію* толмачу. Побажанням моїм є щоб згадувані особи були розпитані і їхнє підтвердження в тому, що вони отримали [борошно], було зареєстровано в сіджілі і щоб їм був виданий священний хюджет».

Коли згадувані особи були розпитані, то вони особисто і усно підтвердили слова [Мустафи] паші, коли промовили: «Отримали цілком заявлені 4900 кілет борошна».

Даний законно завірений височайший документ складено для підтвердження того, що відбулося. Написано протягом першої десятиднівки священного місяцю рамазан 1123 року (за християнським літочисленням 13.10. – 22.10.1711 р.)

Свідки:

Гордість його ровесників Хусейн син Февзі

Гордість серед подібних Ісмаіл кетхуда*** син Салтика

---

* Кіле – міра ємкості для вимірювання зернової продукції.

** Донбаз – вид плавучого засобу перевезення по воді типу баржа чи ліхтер.

*** Кетхуда – буквально «старійшина, начальник, управитель». Старійшина над військовими чинами чи просто старійшина міста, селища.

Гордість серед рівних і подібних Велі-уста
Гордість серед подібних мулла Осман в фортеці Хасан Паша Паланка*
Імам об’єднаного варошу** Мехмед ефенді
Гордість серед подібних мулла Али син Ібрахіма
та інші присутні окрім них.

Питання стоїть так, як викладено тут. Написав його бідний перед Богом
Абу Бекір, наділений чинним намісництвом в Озі (Очаків).
Нехай йому буде прощено.
[нехай Бог простить йому гріхи]

II. Друге розпорядження і відповідь головного фінансового відомства.

برای ذخیرهء طایفهء قزاق توتقالی و براباش در چایر قرداش اورمانی
در اوزی بر مجب تلحیلن و فرمان علی ۱۳ ذا ۱۱۲۳
سواری
نفر
۲۰۰۰
دقیق
کیله
۱۵۰۰۰
عن جانب موجود انبار در قلعهء اقکرمان حواله سنه
امر داده فی ۲٤ ذا سمه ۱۱۲۳

اوزی جانبنده قرداش اورماننده اولان ایکی بیك نفر سواری بوتقالی و براباش
قزاقلرینه سنهء سابقه اوزره طویره بر مقدار ذخیره
ویرلمك ایچون براباش خطمانی استدعای عنایت اتمکده ذکر اولنان ایکی بیك نفر سواریلره
بو دفه طویره اون بش بیك کیله دقیق ویرلمك فرمانی

* Хасан Паша Паланка – фортеця на східній околиці Очакова на місті сучасного селища Чорноморка (Очаківського р-ну Миколаївської обл.)

** Варош – цивільне передмістя, розміщене навколо фортеці. В Очакові налічувалось до чотирьох передмість, як християнських, так і мусульманських.

اولوب و اولمقدار کیل دقیق بوندن اقدم ایوالی احمد زید قدره نك ضبطنده اولوب
حالاً اقکرمانده موجود اولان دقیقلرین ویرلمك اوزره
تعیین و حواله اولنمغین اشبو امر شریفه واردیغی کبی ذکر اولنان دقیقی قلعهء مزبوره ده
اولان دقیقین افراز و سفینه لره تحمیل و معجلاً
اوزی قلعه سنه ارسال و قلعهء مزبوره محافظی پاشا معرفتیله طایفهء مسفورلره ویرلمك
ایچون محافظ مومی الیه تسلیم ایتدرمکی احتمام تام ایلیه سز
و سفنه ایله نقلی ممکن اولمدیغی صورتنده اوزرنده اولان میری طونبازلردن کفایت
مقداری طونباز کتوردوب و اقکرمانده اولان
طونبازلرده دخی تدارك و علی ای حال هرنه طریقلی نقلی ممکن اولور ایسه بر ساعت
مقدم تحمیل و عجالتهً نقل و ارسال ایتدرمکه زیاده جدّ و سعی ایلیوب
تأخر و توقف ایتدرلمکله مسفورلرك ضرورت و مصایفلرینه باعث اولمقدن اقراز
و اجتناب ایلمکز بابنده فرمان عالیشان صدر اولمش دیو فی ٢٤ ذا سنه ١١٢٣ اوزی
والیسی و اقکرمان قاضیسی و بندر دفتردارینه حطاباً امر شریف ویرلدیکی دفترده
مسطور در فرمان سعادتلو سلطانم حضرتلرینکدر
فی ٨م ١١٢٤

Переклад:

Відносно зернового продовольства для козаків Туткали и Барабаш в Кардашинському лісі
що є в околицях Озі. На підставі телхизу і височайшого фірману від 13 зилькаде 1123

кіннота
душ
2000
борошно
кіле
15000

По приводу
наявності в анбарі фортеці Аккерман видається з наказом від 24 зилькаде 1123

Додаток № 2. Фотокопія тексту другого розпорядження і відповіді головного фінансового відомства.

Надійшло прохання від гетьмана Барабаш [козаків] відносно відпуску деякої кількості зернових для прогодування, відповідно минулого року, двом тисячам душ кінноти, які є Буткали і Барабаш [козаками] і які знаходяться в Кардашинському лісі (Кардешім ормани), що є околицею Озі (Очакова). Існує фірман по виділенню п'ятнадцяти тисяч кілет борошна, [призначені] для прогодування згадуваних двох тисяч душ кінноти, і раніше таку ж саму кількість борошна було взято від Айвали Ахмеда, нехай збільшується могутність його.

Даний мій священний наказ [видається], щоб було визначено і доручено передати борошно, яке знаходиться в Аккермані. Як тільки прибуде [наказ], борошно, що знаходиться в згадуваній фортеці, [необхідно] відділити і навантажити кораблі і якомога найшвидшим чином відправити до фортеці Озі, де нехай буде передано відповідно моєму наказу і нехай буде проявлена велика старанність, щоб ви постаралися передати [борошно] комендант-паші фортеці і з його наказом нехай буде передано згадуваній громаді. Коли нема можливості перевезти кораблями, нехай буде доставлено достатню кількість домбазів від державних домбазів мухафиза і так само від домбазів, які знаходяться в Аккермані, так, щоб не допустити втрат. Любою ціною, яким тільки можливо чином і з якою тільки є можливістю перевезення їм навіть на годину раніше, швидше їх навантажуйте і їх відправляйте, для всього цього проявіть пильність і старанність. Не допустіть втрат і з великою [увагою] бережіть, щоб не стати причиною втрат. По цьому приводу був виданий височайший фірман від 24 зілкаде 1123 року (за християнським літочисленням 02.02.1712 р.)

Він був адресований до валі Озі (Очакова), кадія Аккерману і дефтердара Бендер, що було зареєстровано в дефтері 8 мухаррема 1124 року (за християнським літочисленням 16.02.1712 р.). Наказ належить Його величності уславленому султану.

Коментар:

1. У наведеному тексті хюджету досить цікавою є інформація по представництву козацької громади на шаріатському суді в Очакові як-то: «Гетьман *Хіречко*, *Петре*, *Ішкренсеке*, *Кошсет* і *Андрій* толмач, які є представниками Гетьмана *Кошового*». У першу чергу привертають увагу посади, зазначені при іменах: гетьман кошовий, гетьман, толмач. Якщо «толмач» вживається як в османсько-турецькій, так і в українській мові зі значенням – перекладач, то «гетьман кошовий» чи просто «гетьман» використовується скоріше в позначенні військової посади

«отаман». На початок XVIII ст. в османсько-турецькій термінології щодо позначення керівників гетьманської України, як-то гетьман, і ватажків Запорозького Війська, як-то отаман, вживається один термін حطمن [hetman][4]. Таким чином, قوشوی نام حطمن [Koşevi nam hetman] «гетьман кошовий» може перекладатися, як «кошовий отаман», яким на той час був Кость Гордієнко.

Імена Петре і Андрій читабельно прописані з чітко виразною українською вокалізацією: پتره [Petre], آندری [Andriy]. У свою чергу, решта імен вимовлені козаками українською мовою і записані кадійським писарем згідно османсько-турецької вокалізації, потребують додаткового аналізу:

هرچقو [H.r.ç.k.o.] – при буквальній транслітерації звучить як *Хіречко* чи *Хречко*, але наближаючи до української вокалізації, вірогідніше, отримуємо – Грицько (в османсько-турецькій мові не існує букви «ц» і частіше має вокалізацію через چ [ç], що є еквівалентом української «ч»). Відомо, що Кошовий отаман Гордієнко доручав військовому товаришу **Грицько** оприлюднювати свої універсали і зорганізовувати козаків, які кочували біля рік Бугу, Інгульця і Інгулу[5].

قوشست [K.o.ş.s.t.] – найближчим до оригіналу може бути ім’я Кость (виключається можливість повторного згадування Костя Гордієнка, якщо прийняти словосполучення قوشوی نام حطمن [Koşevi nam hetman] за «кошового отамана»).

اشقرنسکه [İ.ş.k.r.n.s.k.i.] – є складним ім’ям, подібним до прізвища, і при транслітерації може звучати як: Іскренській; Шкіренській; Іскоронський, що є близьким до ім’я Іскра.

2. У хюджеті зазначається, що «гетьман кошовий» очолює громаду *буткалійських* козаків بوتقالی [butkalı]. Відомо, що запорозьких козаків, як і саму Запорозьку Січ, в османсько-турецьких документах XVII–XIX ст. називають پوتقالی [Potkalı][6]. Назва «potkalı» чи «butkalı» походить від татарського «potka» чи «butka» – варена пшенична крупа крупної фракції чи каша з пшеничної крупи[7]. В такому значенні термін «potka» чи «butka» вживається у всіх тюркських мовах кипчакської групи, в яку входять ногайська і кримськотатарська мови[8]. За повір’ям, набуття статусу козака передбачало вміння готувати найбільш популярну козацьку страву куліш саме з цієї пшеничної крупи, а також на Запорозькій Січі саме кулішем пригощалися численні гості з Криму під час короткотермінових військових союзів за часів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка. Таким чином, ногайці і кримські татари ідентифікували запорожців, як козаків, що вживали кулешу на

загальній трапезі, чи «козаки з кулешем (кашею пшеничної крупи)» potkalı (butkalı) = potka (butka) + lı[9].

Своєю чергою, турецька чи османсько-турецька мова входять до огузської групи, де цей термін не зустрічається, що говорить про виникнення слова в кримськотатарському середовищі, насамперед серед ногайців придніпровських степів, які межували з сусідніми землями запорозьких козаків. У подальшому термін «potkalı» чи «butkalı» був запозичений до османського офіційного діловодства. Незрозуміла назва для османської бюрократії часто викривлялась, особливо в фінансових документах, де використовується стиль почерку *сіякат*, який дозволяє не вписувати діакритичні крапки. В результаті деколи зустрічаються написання «pankalı»[10], «pontalı»[11] чи «tutkalı» – як у випадку з текстами фінансових звітів і *телхіс*ом Великого везіря даного документу.

3. Друга фінансова відповідь документа містить посилання на прохання **براباش خطمانی** [Barabaş hetmanı] «гетьмана Барабаш козаків» по виділенню борошна козакам. У даному випадку Барабашським гетьманом називають лівобережних керманичів і відповідно гетьманських козаків – **براباش قزاقلری** [Barabaş kazakları]. За роком написання прохання можна стверджувати, що саме гетьман Пилип Орлик опікувався козаками які прийняли османське підданство. Противагою до «Барабаш козаків» лівобережної Гетьманщини, є правобережні козаки, які в інших документах, з часу гетьманування Петра Дорошенка, позначаються як **قرداش قزاقلری** [kardeş kazakları], тобто «братських» чи «вірних»[12]. Особливо часто словосполучення «гетьман Барабаш козаків» використовується при позначенні гетьманування Івана Мазепи і Пилипа Орлика[13]. Події 1709 року, пов’язані зі смертю Івана Мазепи, призводять до переселення частини запорозьких і гетьманських козаків у пониззя Дніпра. Саме ці об’єднані загони козаків з Гетьманщини і Запорожжя в османських документах називають «Барабаш і Поткали козаки»: **بوتقالی و براباش قزاقلری** [Potkalı ve Barabaş kazakları].

Відомий дослідник історії Кримського ханства В. Смирнов, цитуючи переклад османсько-турецьких текстів, згадував «посла від козаків буткальських і барабашських, який повідомляв татарам, що кінцева ціль московського часаря – завоювати Крим і зробити їх, козаків, своєю райєю, і пропонував татарам союз для спільного протистояння росіянам наступного літа»[14].

4. Перебування козаків зазначено на околицях Очакова в «місцевості Кардешім ормани» – **قرداشیم اورمانی نام محلده** [Kardeşim ormanı nam mahalde], чи, як записано в фінансовому звіті, в **قرداش اورمانده** [Kardeş ormanında]. І в першому і в другому варіанті зазначається «Кардешім

ормани» чи «Кардеш ормани», що можна перекласти як «Братський ліс». Османська назва використовується і в українських та російських джерелах: «…турки, відійшовши від Кизикермана на три дні дороги, зупинилися в урочищі Кардаш-Урман і пробули там 17 днів; … Та коли турки, йдучи полем, лише на три години віддалилися від урочища Кардаш-Урман, на них наскочили козаки, котрі стояли при гирлі Дніпра, …»[15].

Після встановлення постійного перебування козаків у цій місцевості поселення набуває назви населеного пункту – **Кардашин**: «запорожці з Кардашина прийшли і в облозі спільно з іншими перебували»[16]. Водночас можна твердити, що цю назву козаки використовували ще за часів Івана Сірка: «Залишивши кіш з ясиром у Кардашині над Дніпром, Сірко, бажаючи випередити турків, котрі йшли з-під Чигирина, рушив до Бугу, до застави й турецького мосту»[17].

Перебування козаків у Кардашині під протекторатом Порти і Кримського ханства продовжувалося до 1734–1735 рр. Так, одним з останніх згадувань козаків був лист Коша до кримського хана Каплан-Гірея про відмову повернення до «низу Дніпра і до Олешків і Кардашину, вийти і Кошем сісти»[18].

---

1 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. III. – Львів, 1992. – С. 300.

2 Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 589–590.

3 Народна Библиотека «Св. Св. Кирил и Методий», Ориенталски отдел. – Ф. ОАК. – Арх. ед. 178/43.

4 Pritsak O. İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648) // İlmî Araştırmalar. – № 7. – İstanbul, 1999. – S. 282–283.

5 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. III. – С. 266.

6 В Османському міністерському архіві в Стамбулі (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) знаходяться сотні, якщо не тисячі документів з інформацією по запорозьким козакам (Potkalı kazaklar).

7 Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. – Том IV. – Ч. 2. – СПб., 1911. – С. 1284, 1676.

8 Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. – Т. 2. – М., 1978. – С. 201–202.

9 Pritsak O. İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648). – S. 281.

10 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі – BOA). – Fon adı: «C.AS.». – Dosya № 20. – Gömlek № 896 [1201 Ra 29].

11 BOA. – Fon adı: «C.AS.». – Dosya № 172. – Gömlek № 7501 [1242 N 29].

12 Pritsak O. İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648). – S. 282.

[13] BOA. – Fon adı: «C.MTZ.». – Dosya № 5. – Gömlek № 227 [1255 Z 29].

[14] Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 696.

[15] Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. III. – С.40.

[16] Там само. – С. 178.

[17] Там само. – Т. II. – Львів, 1991. – С. 362.

[18] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 1. – К., 1998. – С. 70.